

DOĞAL HAKKIN İNSAN HAKKINA DÖNÜŞÜMÜ

Araştırma Makalesi

Firuze YİĞİT*

ÖZET

İnsan hakları, yaygın kullanımı ve akademik çalışmalardaki popülaritesine karşın görece yeni bir kavramdır. Bu kavramı anlayabilmek için ise her Şeyden önce hak kavramını incelemek gerekir. Hak kavramının bize sunduğu muhteva, doğal haklar için tekrarlanagelen “dokunulmaz, devredilmez ve vazgeçilmez” niteliği açıklamaktadır. Bu bağlamda etimolojik köken üzerinden sahip olduğumuz kavrayışla doğal hukuk doğru bir temelde ele alınabilecektir. Böylece insan haklarının günümüzde ifade ettiği anlam ve kapsama nasıl kavuştuğu aydınlatılabilecektir. Zira insan hakları, kendinden önceki hak anlayışlarından bağımsız bir Şekilde ortaya ıkmuş değildir. Bilakis tarihi süreç içerisinde hak kavramının geçirdiği değişim sonucunda doğmuştur. Bu minvalde doğal hak ile insan hakları arasındaki bağ önem arz etmektedir. Dolayısıyla çalışmada doğal hak anlayışı başlangıç noktası olarak belirlenmiştir. Nitekim doğal hakkın nihai olarak insan hakları vücudunda enkarne edildiği görülebcektir.

Anahtar Kelimeler: *İnsan hakları, Doğal Hak, Sekülerizm, Pozitivizm, Aydınlanma*

TRANSFORMATION OF NATURAL RIGHT INTO HUMAN RIGHT

ABSTRACT

---

* Araştırma Görevlisi, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
ORCID ID: 0000-0001-5399-2806, e-posta: firuze.yigit@hbv.edu.tr

Makale Geleiş Tarihi: 27.09.2023
Makale Kabul Tarihi: 01.02.2024

Human rights, despite its widespread use and popularity in academic studies, is a relatively new concept. To understand this concept, it is necessary to first examine the notion of rights. The essence provided by the concept of rights explains the qualities of "inalienable, indivisible, and irrevocable" often repeated for natural rights. In this context, through the understanding we have from its etymological origin, natural law can be properly addressed as a foundation. Thus, it will be possible to shed light on how the meaning and scope of human rights have come to be understood today. Human rights, in fact, did not emerge independently from the understanding of rights that existed before them. Rather, they emerged as a result of the changes the concept of rights underwent throughout history. In this vein, the enchanting connection that remains unseen between natural rights and human rights is of significance. Therefore, in the study, the understanding of natural law is set as the starting point. Indeed, it will be seen that natural rights are ultimately embodied in the entity of human rights.

Keywords: *Human rights, Natural right, Secularism, Positivism, Enlightenment*

GİRİŞ

Günümüz insan hakları anlayışını tek bir perspektiften izah etmek oldukça zordur. Nitekim insan hakları farklı şekillerde telakki edilebilmektedir. Bu önerme insan haklarının açık ve evrensel olduğu iddiasıyla çelişiyor görünebilir¹. Dolayısıyla insan haklarının anlaşılabilmesi en başta hak kavramının açık bir şekilde ortaya konulmasına ve doğal hak yaklaşımının anlaşılmasına bağlıdır.

Bu çalışma, doğal hakkın içeriğini ve uzamını belirleyerek hak kavramına ilişkin tanımda üstlendiği rolü ortaya koymayı ve insan hakkına dönüşüm yolculuğunu aydınlatmayı amaçlamaktadır. Bu bağlamda ilk olarak, doğal hakkın nasıl bir formülasyona sahip olduğu ortaya koyulacaktır. Sonrasında doğal hakkın geçirdiği dönüşüm takip edilecektir. Bu bağlamda öncelikle İlk Çağ ve Orta Çağ'da nasıl algılandığına, akabinde Aydınlanma Çağı ile yüklendiği anlama ve Fransız Devrimi ile açığa çıkan özellikleri incelenecektir. Son olarak insan hakları anlayışında bir dönüm noktası olan II. Dünya Savaşı ile doğal hakkın yeni ismiyle tekrar doğuşu aydınlatılmaya çalışılacaktır.

İnsan haklarının literatüre yerleşmesiyle birlikte bu kavramın nasıl temellendirileceği ve kapsamı tartışma konusu olmuştur. Bu bağlamda insan hakkına yönelik çeşitli yaklaşımlar bulunmaktadır. Fakat çalışmamızın amacı insan hakları teorisine ilişkin tutumları incelemek olmadığından yalnızca doğal

---

¹ Dembour, Marie-Bénédicte: "What Are Human Rights? Four Schools of Thought", *Hum. Rts. Q.*, 32, 2010, 1-20, s.2.

hakkın insan hakkına dönüşümünde bize kaynaklık edecek iki temel yaklaşım (ortodoks ve pratik odaklı yaklaşım) ele alınmıştır. Söz konusu yaklaşımları seçmemizin sebebi insan haklarını sınıflandırmada doğal hak üzerinde açıkça bir karşıtlık içinde bulunmalarındır. Ayrıca doğal hakkın dönüşüm sürecine ilişkin tarihi olaylara konuyu aydınlatmaya yetecek ölçüde yer verilmiş olup, tarihi bir anlatıdan kaçınılmıştır. Çalışmanın amacı doğal hakkın insan hakkına dönüşümünü incelemek olduğundan veri toplama yöntemi olarak literatür taramasına başvurulmuştur; dolayısıyla alanyazında konuya ilişkin makale ve kitaplar birincil kaynak oluşturmaktadır, ayrıca insan hakları teorisine ilişkin görüşlerin yer aldığı antlaşmalara da ilgili kısımlarıyla sınırlı olarak yer verilmiştir.

1. Doğadan Damıtılan Bir Nosyon: Hak

“Tanrılar, başından itibaren bize her şeyi ifşa etmediler; ancak zamanın akışıyla birlikte, araştırma yoluyla insanlar neyin[kendiler için] daha iyi olduğunu buluyorlar...”²

Günümüzde insan haklarının insanlığın ortak değeri olarak kabul gördüğü yadsınamaz bir gerçek olmakla birlikte insan hakları, karşılıklı etkileşim içinde bulunduğu alanlara dair geniş yelpazesıyla karmaşık denklemler oluşturmaktadır³. Bu ilişkiler ağını doğru bir çerçevede ele alabilmek için her şeyden önce hakkın ortaya çıkışını ve dolayısıyla hak sözcüğünü incelemek gerekmektedir.

Hak, Arapça “hakk(حَقّ)” kelimesinden gelmekte olup doğruluk, hakikat ve yasallığı ifade etmektedir⁴. Sözcük İbranice oyma, taşa veya metale yazı yazma anlamındaki *huqqā* ile eş kökenli olup⁵ sözlüklerde “hakk(حَكِّ)” kelimesi de kazıma, bir şeyin üstünü çelik kalemle yazı veya resim olarak oyma olarak verilmektedir⁶. Üzerine şekil verilen cisim taş, metal, fildişi gibi çeşitlilik arz etmekle birlikte bugün daha çok taş kazımacılığı ve mühür akla gelmekte ve bu

² Xenophanes; Tarnas, Richard: Batı Düşüncesi Tarihi-1: Antik Yunan'dan Modern Döneme (Cilt I), çev.Yusuf Kaplan, İstanbul, Külliyyat Yayınları, 2011, s.55.

³ Sunay, Reyhan: Hukuk ve Siyaset Ekseninde İnsan Hakları, Çizgi Kitabevi, Konya, 2013, s.9.

⁴ Kelimenin diğer anlamları için bkz: <https://www.nisanyansozluk.com/kelime/hak>, erişim: 07.06.2023.

⁵ <https://www.etimolojiturkce.com/arama/hak>, erişim: 07.06.2023.

⁶ Develioğlu, Ferit: Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat, 13.Baskı, Aydın Kitabevi, Ankara, 1996, s.314.

işi sürdüren kişilere “hakkak” denilmektedir⁷. Bu açıklamalardan sonra kelimenin etimolojik kökeni hakkın doğuşuna ışık tutacaktır.

Douzinaz’ın da belirttiği gibi insan haklarına yapılan ilk gönderme görece yenidir. Bununla birlikte insanın sahip olduğu haklar ve onun oluşturduğu sistem doğal hukuk kavramıyla ilk kez Antik Yunan’da kullanılmıştır⁸. O günden beri üzerine pek çok şey yazılmasına rağmen doğal hukuk kuşatıldığı belirsizlik kılıfından sıyrılamamıştır⁹. Bu bağlamda doğal hak için tekrarlanagelen “dokunulmaz, devredilmez ve vazgeçilmez” nitelik, insanın insan olmasından dolayı atfedilen bir sahiplikten öteye gidememiş ve açıklamalar çoğunlukla kısır kalmıştır. Oysa söz konusu ayırıcı nitelik, hakkı kavramada ve ona yüklenen anlamı açıklamada nirengi noktasıdır. Bu minvalde hak kelimesine sunulan etimolojik köken, doğal hak yaklaşımının doğru temellendirilmesine yardımcı olacaktır. Hak kelimesinin sert bir cisim üzerine şekil verilmesine yaptığı vurgu, o şeklin cisimle bütünleştiğine ve artık onun ayrılmaz bir parçası olduğuna işaret etmektedir. Zira nakşedilen desen yüzeyden kolayca ayrılammakta; ayırmak için zorlandığında yüzey deforme olmakta ve özelliğini yitirmektedir. Dolayısıyla o cismi, kendisine bezenen şeyden ayrı düşünmek imkânsız olmaktadır. Hak da tıpkı nakşedilen şey gibi hak sahibinin özüne işlemekte ve hakkı ondan ayırma ihtimali bulunmamaktadır. Ezcümle, doğal haklar insan varlığından ayrılamayan, ayrılma durumunda insan olma vasfının ortadan kalktığı, bu yönüyle insan doğasına işlenmiş haklardır. Öyleyse doğal hakka ilişkin, doğuştan getirilme ve başkası tarafından verilmeme niteliği de devlet-birey bağından çok daha öncesine uzanmakta, doğrudan insan olmasından kaynaklanmaktadır. Dolayısıyla bu hakların kazanımı ne bir toplum ne de bir grup üyeliğine bağlıdır. Hak, varlığı için herhangi bir sosyal formasyona ihtiyaç duymadığı gibi aksine varlığıyla toplumun siyasal yapısına meşruiyet sağlar¹⁰. Böylece doğal hakkın genel karakteri ortaya koyulduktan sonra doğuşu ve gelişimi incelenebilir.

Doğal hukuk, olan - olması gereken geriliminden doğal olarak olanın olması gereken olduğu¹¹ teziyle çatışmasız sıyrılmaktadır. Tarihsel sürecin ilk dönemlerinde insanlar kendilerini yaşadığı ortamdan farklı görmeyip varlığını

---

⁷ <https://islamansiklopedisi.org.tr/hakkaklik>, erişim: 07.06.2023.

⁸ Douzinaz, Costas: İnsan Hakları ve İmparatorluk, 1.Baskı, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2017, s.16-17.

⁹ MacCormick, Neil: “Doğal Hukuku Yeniden Ziyaret (Kitap Değerlendirmesi: John Finnis, Doğal Hukuk ve Doğal Haklar)”, çev. Şule Şahin Ceylan, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 64.3, 915-930, 2015, s.915.

¹⁰ Sunay: s.20, dipnot 16.

¹¹ Wacks, Raymond: Hukuk Kuramını Anlamak, çev.Fatma Süzgün Şahin Ünver, Serdar Ünver, Astana Yayınları, Ankara, 2016, s.37.

doğanın bir parçası addetmekteydi¹². Dışarıdan bakılmasıyla doğa, felsefi bir değer kazanarak atalardan kalma hak iddiasının tahtını sarstı; salt atalardan kaldığı için değil, doğası gereği ve akıl tarafından keşfolunabildiği için o şeye yönelmenin önü açıldı¹³. Böylece insanlar doğayı gözlemlerken akli bir araç olarak kullanarak iyiye ve doğruya ulaştılar. İnsanın sahip olduğu haklar da aynı şekilde keşfedildi. Doğayı inceleyip onun kurallar bütününden çıkarımlar yaparak neyin doğru neyin yanlış olduğu ve nelere hakkının olduğu ve olmadığı ayırımı yaptı. Diğer bir deyişle evrenin ve içindeki her varlığın intizam içinde işleyen bir doğası vardı ve her nesne bu nizamı uygun hareket ettiği gibi insan da ancak doğasına uygun davranırsa faziletli olabilirdi¹⁴. Bu bağlamda doğal hukuk geleneği, bazı dönemlerde daha çok faziletli, ahlaki bir hayat gibi insana ilişkin sorunlara; diğer bazı dönemlerde ise farklılıkları aynı çatı altında birleştiren norm arayışları gibi topluma dair sorunlara eğilmiştir¹⁵. Doğal hukuk düşünürleri tarihi süreç içerisinde kimi zaman insanı kimi zamansa toplumu esas almış ve doğal hukuk fikrini bu temel aldıkları şey üzerine inşa etmişlerdir.

Öte yandan doğal hukukun ilk formülasyonu Stoacılara aittir¹⁶. Stoacılar, “doğa”yı insan doğasından ayırmayan ve ona yalnızca deskriptif özellik atfeden doğal hukuk düşünürlerinden ayrılarak kozmosu parçalamış ve beşeri olanı doğadan çıkararak insan doğası ve fiziksel doğa şeklinde iki ayrı unsur elde etmiştir¹⁷. Böylece bir cevher olarak insan akli doğal hukuk arenasına çıkmıştır. İnsan akli, doğal hukukun temellendirilmesinde vazgeçilmez bir role sahip olmuştur¹⁸. Burada akıl, doğa ile çatışma içinde olmayıp onunla eşsiz bir harmoni yakalamaktadır. Zira insan akli(logos) evrensel olup aklın öngördüğü biçimde yaşamak doğayla uyum içinde olmak anlamına geliyordu¹⁹. Çünkü akıl yalnızca insanda bulunmayıp evrenin tümüne teşmil etmiştir ve insanın sahip olduğu akıl evrensel aklın bir parçası olarak

¹² Coşkun, Vahap: İnsan Hakları Liberal Açıdan Bir Tahlil, Liberte Yayınları, Ankara, 2006, s.29.

¹³ Douzinas: s.37.

¹⁴ Douzinas: s.37.

¹⁵ Bix, Brian H.: “Doğal Hukuk: Modern Gelenek”, çev. Ertuğrul Uzun, *Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 6.2, 291-344, s.293.

¹⁶ Küçükali, Rıdvan, Hasibe Akbaş: “Bir Haklılaştırma Zemini Olarak Doğal Hukuk”, *MSKU Eğitim Fakültesi Dergisi* 3.1, 64-73, 2016, s.68.

¹⁷ Küçükali, Akbaş: s.68.

¹⁸ Yeşilçayır, Celal: “Hugo Grotius'un Doğal Hukuk Düşüncesine Kazandırdığı Paradigmatik Dönüşüm”, *FLSF Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi* 30, 241-258, 2020, s.242.

¹⁹ Aktaş, Sururi: “İdeal Hukuk Kavramı Üzerine”, *Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 13.3-4, 2009, 1-21, s.8.

onun davranışlarını yönlendirmektedir²⁰. İnsan akli evrensel olduğuna göre insan doğası ve ulaşılacak hukuk da evrensel nitelik taşıyordu²¹. Nihayetinde tüm evreni kapsayan bir akıl ve onun oluşturduğu bir dünya devletinden-kozmopolis- bahsediliyordu²². Böylece kozmopolit bir toplum inşa ülküsü, dünya vatandaşlığı ile zirveye ulaşıyordu²³.

Varılan noktada; evrensel bir akıl var ise onun ürettiği kavramlar ve nihayetinde oluşacak hukuk da evrensel olacaktı öyleyse ortaya çıkacak bütünlük korunmalı, sınırlarla bölmek yerine kozmopolisin muhafazasına çalışılmalıydı. Esasında bu da kendiliğinden sağlanacaktı. Nitekim insan, doğası gereği eşit olduğundan yasalar da herkes için ortak ve eşit olacak²⁴ ve dünya tek bir yasa tarafından yönetilen bütünlüklü bir yapı arz edecekti²⁵. Bütünleştirici, kapsayıcı ve kuşatıcı dünya idealinin²⁶ yarattığı kozmopolisin vatandaşları arasında hiçbir sınıfsal ayrım bulunmamaktaydı. Fakat dünya vatandaşlığının vaat ettiği eşitlik, Roma'nın toplumsal statüsü karşısında soyut bir kabul olarak kaldı. Devlet yasaları insan ürünü olup insan akli da evrensel olduğuna göre bu yasalara ve onun doğurduğu statülere uygun yaşamak logosu ve doğal hukuka uymak demektir²⁷. İmparatorluğun artan nüfuzuyla felsefi çehresi değişen dünya vatandaşlığı fikri²⁸ evrensel bir hukuk düzeninden ziyade İmparatorluk yasalarına meşruiyet zemini oluşturmaktaydı. Nihayetinde insanlar arası eşitlik ve dolayısıyla hakları belirleyen evrensel normlar, statü merkezci toplum yapısının pekişmesinde bir araca dönüştü.

Stoacıların insan aklına yaptığı vurgu Orta Çağ döneminde iman üzerine kaymıştır; Orta Çağ Hıristiyanlığı, kozmopolisin vatandaşını dine bağlamış ve inanç düzeyinde bir eşitlikten bahsetmiştir²⁹. Hiyerarşik Yunan geleneğindeki eşitsizliğe güçlü bir eleştiri olarak yükselen kozmopolitanizm nasıl ki Roma'nın elinde imparatorluk gücünün meşruiyetine dönüştüyse şimdi

---

²⁰ Göze, Ayferi: *Siyasal Düşünceler ve Yönetimler*, 14. Baskı, Beta Yayıncılık, İstanbul, 2013, s.62.

²¹ Aktaş: s.8

²² Türe, Fatih: "İnsan Haklarının Normatif Kökeni", *Muğla Sıtkı Koçman University Journal of Social Sciences* 32, 2014, 149-161, s.151-152.

²³ Değirmencioğlu, Burcu: *Westphalian Modelden Bugüne Egemenliğin Dönüşümü Bağlamında Yeni Dünya Düzeninin İnşası*, Adalet Yayınevi, Ankara, 2022, s.129.

²⁴ Aktaş: s.8.

²⁵ Göze: s.63.

²⁶ Değirmencioğlu: *Westphalian Modelden Bugüne Egemenliğin Dönüşümü...*, s.129.

²⁷ Türe: s.152.

²⁸ Değirmencioğlu: *Westphalian Modelden Bugüne Egemenliğin Dönüşümü...*, s.130.

²⁹ Türe: s.152-153.

de Tanrı'nın kalplerimize yerleştirdiği doğal hukuk kilisenin elinde güçlü bir silaha dönüşüyordu³⁰. Din aracılığıyla Tanrı tarafından gönderilen ilkeler kesin geçerliliğe sahipti ve mutlak iktidar yalnızca Tanrıya ait olduğundan yönetenler bu yetkileri onun adına kullanıyordu³¹. Böylece Hıristiyanlık Avrupa'ya hâkim olurken doğal hukuk Tanrısal hukukla ilişkilendirilmeye başlanmıştı³².

2. Işıklar Yüzyılı Yahut Sekülerizm Şafağı

Aydınlanma, Tanrı'nın dünyevi meselelerden uzaklaştırıldığı bir çağdır. Doğal hukuktan doğal hakka dönüş de tam olarak bu zamana rastlar. Aydınlanma Çağı'nda nesnel doğal hukukun öznel bireysel haklara dönüşümüyle merkeze egemen ve birey yerleşti. Dönem filozoflarınca doğal hukukun kapsamı, iktidara ve onun kiliseyle olan bağına içkin soyut ilkeler topluluğu değil; vatandaşların doğasından kaynaklanan bireysel haklar demetiydi. Klasik ve Hıristiyan düşüncesindeki doğal hukuk anlayışı terk edilerek, insan aklının doğasıyla uyumlu yeni bir hukuk anlayışı takip edildi. Böylece, hak ne doğanın nesnel verilerinden elde ediliyor ne de tanrı tarafından bildiriliyordu; ussal ve öznel haklar demeti oluşuyordu. Tüm bu bakış açılarına ve sunulan yeni tanıma karşın aslında olan; doğa ve tanrıya göre doğru addedilen şeyin hukuka uygun bireysel haklar olarak sunulmasından başka bir şey değildi.³³

Bireysel haklar demetine ilişkin yeni formu ortaya çıkaran gücün ne olduğunu anlayabilmek için öncelikle aydınlanmanın getirdiği değişiklikler incelenmeli ve sonrasında temeline inerek aydınlanma felsefesini tetikleyen durum analiz edilmelidir. Bu bağlamda Aydınlanma veya bir diğer adıyla Işıklar Yüzyılı³⁴, ismini verdiği çağı geçmiş zamanların karanlığından kurtarma amacıyla birçok düşünsel ve toplumsal harekete ev sahipliği yapmıştır. Bunu yaparken felsefesinin büyütüp beslediği kurucu akıl kendini yeni bir dogmanın ağlarında bulmuştur.

Pek çok zihin aydınlanma çağını, yıkıcı muahezelerin ve Hıristiyanlığa veya en azından kiliseye karşı düşmanca tavırların sahnesi olarak

³⁰ Douzinas: s.19.

³¹ Çeçen, Anıl: İnsan Hakları, 5.Baskı, Astana yayımları, Ankara, 2020, s.33.

³² Özmen, Seda: "Orta Çağ Avrupa'sında İnsan Hakları", *Türkiye İnsan Hakları ve Eşitlik Kurumu Akademik Dergisi* 6.10, 143-164, 2023, s.148.

³³ Douzinas: s.20-21.

³⁴ Şensekerici, Erkan: "Avrupa'da Işıklar Yüzyılı ve Siyasetin Özerkleşmesi", *Uludağ Üniv. Fen-Edebiyat Fakültesi Felsefe Dergisi*, 2005, 9-26; Duman, Olcay Özkaya: "Tarih Bilimi ve Bilgisi Açısından Aydınlanmadan Günümüze Sorularla Tarih Felsefeleri ve Kavrayışları", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2010, 7: 51-69, s.53; Lacombe, Olivier/ Karasan, Mehmet: "Hayat", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 2.5, 2017, 743-752, s.743; Türe: s.155

canlandırmaktadır³⁵. Bu imajda Rönesans'ın getirdiği salt akıl merkezci tutum ve dünyevileşen fikir formu önemli etkide bulunmuştur. Nitekim siyasi ve ahlaki hiyerarşiler normatif idealler olarak reddedilirken doğal hak laik bir karakter kazanmıştır³⁶. Nihayetinde 18. yüzyıl, skolâstik Orta Çağ düşüncesinden kesin bir şekilde kopuşu ifade eder³⁷. 18. yüzyıldaki bu düşünsel kopuş, 1688 Devrimiyle başlayıp 1789'da zirveye ulaşmıştır; İngiltere'deki modern politik ve bireysel özgürlük talepleri Fransa'da özgürlük hareketlerine uzanmış ve son olarak Almanya'da felsefi temellerini bulmuştur³⁸. Bu minvalde skolâstik düşünceden kopuş ve aklın ön plana çıkışı olarak *rasyonalizm*; bireyi toplumdan önce gören *bireycilik* gibi çeşitli düşünce akımları ile bu akımların temel kavramlarını kendine unsur edinen *liberalizm* ortaya çıkmıştır³⁹.

Akılcılık, usçuluk olarak da isimlendirilen ve entelektüel bir faaliyet olarak akletmeyi insanın dahil olduğu tüm alanlarda hareket noktası olarak kabul eden rasyonalizm⁴⁰ Aydınlanma Felsefesi düşünce akımları içerisinde önemli bir yere sahiptir. Zira insan aklına yaptığı vurgu ve birey merkezci yaklaşımı, skolâstik Orta Çağ düşüncesinin kilise merkezli anlayışına karşı açık bir tavır teşkil etmektedir⁴¹. Bu bağlamda Aydınlanma'nın parolası olan *Sapare Aude*⁴²'nin aklın gücüne yaptığı atıf, rasyonalizmin yapıtaşlarıyla tamamen

³⁵ Copleston, Frederick: Aydınlanma, Vol. 1. İdea Yayınevi, 2022, s.11.

³⁶ Bulut, Nihat: “Eski Yunan’dan Aydınlanma Çağına İnsan Onuru Kavramının Gelişimine Genel Bir Bakış”, *Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 12.3-4, 2008, 1-12, s.9.

³⁷ Türe: s.155.

³⁸ Çüçen, Kadir: “Batı Aydınlanmasının Düşünsel Kökenleri ve Eleştirisi”, *Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 25-34, 2013, s.25.

³⁹ Türe: s.153.

⁴⁰ İrde, Mesut: “Türkçe Felsefe Sözlüklerinde Rasyonalizm Nedir?”, *Anadolu Akademik Sosyal Bilimler Dergisi*, 5.1, 2023, 117-124, s.117.

⁴¹ Ögçem, Ergin: “Akıl-Vahiy İlişkisinde Bir Denge Filozofu (Aydınlanma Çağının Farklı Bir Yüzü Olarak John Toland)”, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 2019, 8.4: 3372-3389, s.3374.

⁴² Eyigün, Canan: “Kant'ın ve Foucault'un Gözünden Aydınlanmaya Bakmak”, *Etkileşim*, 2019, 3: 142-154, s.144; “Bilmeye cesaret et” anlamına gelen cümle ilk kez Romalı şair Horatius'a ait Mektuplar'da yer almıştır. Aklın nelere kadir olduğunu Odyssea destanı üzerinden göstermek isteyen Horatius, bu sözle okuyucuyu akletmeye, düşünmeye cesaretlendirir. Aynı minvalde Alman filozofu Immanuel Kant tarafından “Was ist Aufklärung?” (Aydınlanma Nedir?) adlı makalesinde kullanılan *Sapare Aude* Aydınlanma Çağı'nın mottosu haline gelmiştir. Zira, yeni düşünce akımları boy vermesine karşın, kilise ve otorite baskısı az da olsa hala hissediliyordu. Böylece Kant'ın çağrısı Aydınlanma'ya cesaret telkin ediyordu, <https://jimithekewl.com/2008/12/06/sapere-aude/>, erişim: 24.11.2023.

örtüşüyordu. Nitekim Kant, insanın kendi aklını tek rehber olarak görmesi gerekliliğini şöyle ifade etmiştir:

Aydınlanma, insanın kendi suçu ile düşmüş olduğu bir ergin olmama durumundan kurtulmasıdır. Bu ergin olmayış durumu ise, insanın kendi aklını bir başkasının kılavuzluğuna başvurmaksızın kullanamayışıdır. İşte bu ergin olmayışa insan kendi suçu ile düşmüştür; bunun nedenini de aklın kendisinde değil, fakat aklını başkasının kılavuzluğu ve yardımı olmaksızın kullanmak kararlılığını ve yürekliliğini gösteremeyen insanda aramalıdır.⁴³

İnsanın düşünce ve muahezesinde dine bağlı olmaktan kurtulmaya bir çağrı niteliği taşıyan Kant'ın çözümü yine insan aklında billurlaşmaktadır. Zira Aydınlanma, transandantal olan hayat düzeninden kökü ve ereği bu dünyada bulunan bir hayat düzenine geçişi ifade etmektedir⁴⁴. Transandantal dünyanın, yerini rasyonel dünyaya bırakması ise rasyonellik sayesinde mümkün olmuştur; artık toplum ve tabiat belirlenebilir ve denetlenebilir hale gelmiştir⁴⁵. Toplum ve tabiatın yasalarını belirleyecek olan ise insanın bizzat kendisidir. Böylece akıl, aşkın ideallerden bağını koparmış ve kendi rehberliğinden taviz vermeyen insanın aydınlanma çabasında bayrak kavram haline gelmiştir.

Aydınlanma Felsefesi'ne yön veren rasyonalizm ve bireycilik akımları, liberal ideolojiyi oluşturan ögeler olarak karşımıza çıkmaktadır. Aydınlanma Çağı'ndan önce kilisenin baskıcı otoritesine karşı bir tepki olarak güçlenen bireycilik, yerleşik toplumsal yargıları sarsan bir akım olarak gelişimini sürdürmüş ve bireyi toplumdan önde tutmuştur⁴⁶. Bu noktada liberalizmi diğer ideolojilerden ayıran en önemli unsurun da söz konusu karakteri olduğu söylenebilir⁴⁷. Akıl ise dünyanın rasyonel karakterine ve bunun ancak insanın inceleme ve araştırmasıyla açığa çıkacağına inanan liberal düşüncenin ikinci bir ögesi olarak belirmektedir⁴⁸. Bu bağlamda rasyonel bir varlık olarak insan,

⁴³ Kant, Immanuel: "Aydınlanma Nedir?" Sorusuna Yanıt (1784), Seçilmiş Yazılar, çev. Nejat Bozkurt, İstanbul, Remzi Kitabevi Yayınları, 1984, s. 213.

⁴⁴ Gökberk, Macit: Felsefe Tarihi, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1996, s.326.

⁴⁵ Saygılı, Abdurrahman: Kutsallık ile Rasyonellik Sarkacında Devlet, İmaj Yayınevi, Ankara, 2014, s.187.

⁴⁶ Çetin, Halis: "Liberalizmin Temel İlkeleri", *Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 2.1, 2001, 219-237, s.221.

⁴⁷ Berber, Yunus Emre: "İnsan Haklarında Hümanizmin ve Liberalizmin İzleri", *Yıldırım Beyazıt Hukuk Dergisi*, 2022-2, 2022, 315-358, s.330.

⁴⁸ Heywood, Andrew: Siyaset, çev. Bekir Berat Özipek vd., Ankara, 2013, s.72.

kendi aklının ışığında iyi olana ulaşmaya çalışmaktadır⁴⁹. Böylece, idealize ettiği iyi doğrultusunda bir toplum inşa edecektir⁵⁰. Dolayısıyla liberalizmde toplum ve devlet, kaynağını özgür ve eşit olan insan iradesinden almaktadır⁵¹. Bu ideolojide toplum gibi daha büyük kolektif oluşumlar temel beşeri ünite olarak gördüğü bireylerden meydana gelir⁵². Bu meyanda devletin yapıcı unsuru kabul edilen birey, aynı zamanda toplumun ve devletin amacıdır; devlete düşen görev ise onun doğuştan sahip olduğu ve devlete devretmediği özgürlüklerini korumaktır⁵³. Nihai noktada liberalizm, rasyonalizm ve bireycilik akımlarının ortaya koyduğu temel izleği esas almıştır. İnsanı felsefesinin özü kabul etmiş ve insanın oluşturacağı siyasal kurumlardan toplumsal kodlara kadar her beşeri yaratıda aklın gücüne üstünlük sağlamıştır.

Aydınlanma Çağı'na yön veren ve onu izleyen düşünce akımlarının insanı merkeze koyduğu ve akli temel aldığı görülmektedir. Zira insanlığın ilerleyişini aydınlanmanın temel nosyonu olan akıl üzerine kurmuşlardır. Bununla birlikte insanlığın düz bir şekilde gelişme gösterdiği dogması, sosyetenin topluluk veçhesini bireycilik adına; insanın aşkınlık veçhesini ise pozitivizm adına budamıştır⁵⁴. Bu süreçte aydınlanma kendini mite dönüştürmüştür⁵⁵. Oysa aydınlanmanın amacı insanı mitlerden ve rasyonel olmayan düşüncelerden kurtarmaktı fakat bilimsel bilgiyi en tepeye konumlandırarak onun kendi tahakkümünü kurmasına olanak tanıyan aydınlanma tıpkı mitler gibi bilimsel bilgiyi efsaneleştirdi⁵⁶. Bilimin tüm problemleri çözebileceği; çözüme kavuşturamadığı veya deneyemediği şeylerin ise mevcut olmadığı fikriyle pozitivizm, sanatsal yaratma, aşk ve iman gibi hayata içkin boyutları görmezden geldi⁵⁷. Bu göz ardı ediş, insan varlığının

---

⁴⁹ Erdoğan, Mustafa: Liberal Toplum Liberal Siyaset, Siyasal Kitabevi, Ankara, 1998, s.2-26.

⁵⁰ Heywood: s.72.

⁵¹ Göze: s.394.

⁵² https://ansiklopedi.tubitak.gov.tr/ansiklopedi/liberalizm_siyaset_bilimi , erişim: 24.11.2023.

⁵³ Göze: s.395.

⁵⁴ Garaudy, Roger: Yobazlıklar, 4.baskı, Türk Edebiyatı Yayınları, İstanbul, 2017, s.28.

⁵⁵ Horkheimer, Max, Adorno, Theodor W.: Dialectic of Enlightenment, ed. Gunzelin Schmid Noerr, çev. Edmund Jephcott, Stanford University Press, 2002; Pagden, Anthony: The Enlightenment and Why It Still Matter?. New York: Random House Publishing Group, 2013, s.13.

⁵⁶ Eren, Leyla Gizem: "Mitlerin Kendini Yeniden Üretimi: Aydınlanma Felsefesinden Aydınlanma Projesine", *Başkent Üniversitesi Ticari Bilimler Fakültesi Dergisi* 1.1, 2017, 115-129, s.122-123.

⁵⁷ Garaudy: s.30.

metafizik boyutunda en yüksek bir soyutlama seviyesine erişilmesiyle sonuçlanmıştır.

Hıristiyan imanının hakikatleri doğaüstüydü ve rasyonalizmin yayılmacılığına karşı en üst düzeyde korunmalıydı. Kilisenin, seküleristleri lanetlenen fikirler listesine yazması ve uyguladığı sansür akılcı düşünceye ket vuramadı. Akıl gücünün tadını alan filozoflar geleneksel iman hakikatleriyle çatışma pahasına aklın eleştirel izini takip ettiler. Böylece teoloji ve felsefe arasındaki kopuş, bir daha kapanmamak üzere bilimciliğin Pandora'nın kutusunu açmıştı.⁵⁸

Pandora'nın kutusundan salınan radikal aydınlanma, despotizme varacak şekilde akli kutsamıştı. Reform ve Rönesansın ekttiği düşünce tohumları gelecek yüzyılda patlak verirken yeni bir kutsal doğurmuştu: rasyonalizm. Bu çağa uzanan süreçte Galileo, Newton ve Kepler gibi birçok isim bilime; Descartes, Bacon ve Kant gibi düşünürler de felsefeye önemli katkı sunmuştu. Aklın öncülüğünde nüve bulan her ışık zerresi büyük bir güçle çağı aydınlatıyordu. Yüzyılı ışığa boğan bu büyük gücü tetikleyen; en büyük korkusu olan dogmaydı. Zira akli karşısına koydukları şey kilise baskısı ve itaate mecbur olunan kurallar bütünüydü. Dolayısıyla akılcılık, sosyal ve siyasal düzenden bağımsız olarak ortaya çıkmış soyut bir kavram değildi. Hıristiyanlığın geleneksel inanç sistemine, doğrularına, kilise ve otoriteye başkaldırıydı, bir nevi kilisenin dini hayat dışındaki tüm kurumlardan azledilişiydi. Bu bağlamda Işıklar Yüzyılı'nı doğuran şey sekülerizme duyulan özlemdi. Bireysel haklar demeti de ışıklarla kaplı bir yüzyıldan ziyade sekülerizm şafağında yükselmeye başlamıştı.

3. Bireysel Hakların Topyekûn Görünümü: Fransız Devrimi

Doğal haklara sahip özgür bir varlık olarak beliren insan devrimle, kendisine yeterli otonom alan bırakmayan mutlak monarşiden bağıni koparıyordu; nitekim Fransız Devrimi bireyciliğin büyük bir utkusu olarak görülüyordu⁵⁹. Bu görüşe göre bütün haklar tek gerçek olan insandan kaynaklanır, bir diğer deyişle her hakkın kaynağı bireydir⁶⁰. İnsanın hak ve ihtiyaçlarının çerçevesini de içinde buldukları hal belirler⁶¹. Akabinde kişi, sahip olduğu haklar aracılığıyla gereksinimlerini karşılayacak bir toplum düzeni oluşturacaktır. Yeni düzen aynı zamanda siyasi topluma karşı birtakım sorumluluklar getirecektir. Bununla

⁵⁸ Tarnas, s.316-317.

⁵⁹ Ağaoğulları, Mehmet Ali: "Fransız Devriminde Birey-Devlet İlişkisi (1789-1794)", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi* 44.03, 1989, 198-228, s.195.

⁶⁰ Çeçen: 38.

⁶¹ Çeçen: 38.

birlikte her bir kişi, o zamana dek savaşımını verdiği özerk alanına kavuşacaktır.

Bu minvalde 1789 İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisi, bir yandan insana doğasından kaynaklanan haklardan ötürü otonom bir alan bırakırken diğer yandan doğal hakların topluma nazaran önceliği ideasıyla devletin kökenini insanın söz konusu vasıflarına dayandırmaktadır. Buna karşın Fransız devrimcilerinin bireye yüklediği anlam bir noktada çatışmaktadır. İlk olarak bireyci kaygıların doğrultusunda, iktidarın müdahalesinden korunması gereken birey, üstün bir değer olarak ortaya çıkmaktadır. Öte yandan kontrol edilmesi hatta tahakküm altında tutulması gereken şahsi çıkarların kaynağı olarak görülmektedir. Bu baskıcı politika, hem yönetimin artık kendi ellerinde bulunması hem de Rousseau gibi modern hukuk kuramcılarının bakış açısını benimsemeleri nedeniyle siyasal toplum birliğini kurma amacından kaynaklanır.⁶²

Doğal hukuk kuramının devrimci niteliği bizzat devrimi yapanları terdirgin etmişti⁶³. Zira insanın, kendisine herhangi bir kişi veya kurum tarafından bahşedilmeyen doğal haklara sahip olması ve buradan hareketle iktidarın despotik ilkelerine karşı çıkararak onu değiştirmeye varan güçlü potansiyeli bir kez açığa çıkmıştı. Bu potansiyeli doğru kanalize ederek iktidarı ele geçiren devrimciler şimdi bumerangın kaçınılmaz dönüşünden korkuyordu. Dolayısıyla özgürlüğü salt içsel bir nosyon olarak görmüyor; özgürlüğün siyasi topluma aidiyetle mümkün olacağını savunuyorlardı⁶⁴. Böylece birey, vatandaş statüsüne girerek yönetimin yasalarına boyun eğecek ve özgür bir kimse olacaktı⁶⁵. Devrimci nitelikli bu haklara yurttaş olmaları nedeniyle sahip olan bireyler; yurttaşlık sıfatı dolayısıyla da eşit ve asildiler⁶⁶. Bireycilik temelli insan hakları, yönetime karşı kişiye otonom bir alan bırakmakla birlikte ondan gelecek baskıya karşı güvence sunamamıştı⁶⁷. Tersine birey devlet dengesinde ikinci kefeye ağırlık vermişti⁶⁸.

Devrimler sonrası ortaya çıkan devletler de potansiyel tehlikeyi bertaraf etmek adına doğal hukuk kuramını terk etmişti. Yerine, meşruiyetlerini

---

⁶² Ağaoğulları: “Fransız Devriminde...” s.195-196.

⁶³ Douzinas: 21.

⁶⁴ Ağaoğulları, Mehmet Ali: “Halk ya da Ulus Egemenliğinin Kurumsal Temelleri Üzerine Birkaç Düşünce”, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi* 41.1, 1986, 131-152, s.143.

⁶⁵ Ağaoğulları: “Fransız Devriminde...” s.202.

⁶⁶ Parlak, İsmet, Öztürk, Enis: “Bireyler ve Birey Olamayan Bireyler: Liberalizm ve 19. Yüzyılın Çelişkileri”, *Mülkiye Dergisi* 42.4, 2018, 565-592, s.572.

⁶⁷ Çeçen: 38.

⁶⁸ Ağaoğulları: “Fransız Devriminde...” s.205.

pekiştiren hukuki pozitivizmi koyarak devletin koyduğu yasaya itaati sağlamışlardı. Böylece 19. yüzyıl siyasi yapısında hukuk; idare ve reformcular için araç olmaktan öteye gidemedi. Devletin koyduğu yasalardan daha üstün ilkeler veya bireysel haklar olduğunu iddia etmek imkânsızdı. Doğal hukukun düşüşü 20.yüzyılın ilk yarısına kadar sürdü⁶⁹.

20. yüzyıla gelene değin, insanın doğal haklara sahip olduğu fikri çeşitli mücadele ve devrimlerin taşıyıcısı olmuştur. İktidar-halk denkleminde karşı safa geçmeyi başaran devrimciler, doğal hakları yurttaş statüsünde potasında eritmeye çalışmıştır. Böylece doğal hak bumerangının dönüşünü engellemeyi ya da en azından hızını kesmeyi ummuşlardır. Neticede hukuki pozitivizm yükselirken, doğal hukuk aşağı yönlü bir trend takip etmiştir.

Doğal hukukun seyri; Rönesans, Reform ve onları izleyen Aydınlanma Çağı ile eş zamanlı ve fakat ters istikamette devam etmiştir. Söz konusu gelişmeler büyük bir işiyakla karşılanırken, doğal hukuk düşüncesi pozitif bilginin otoritesi altında ezilmiştir. Bu tablonun düşünsel arka planında Rönesans ile başlayan bilimsel gelişmeler etkili olmuştur. Rönesans, her şeyden önce Orta Çağ ile Yeni Çağ arasında bir köprü, diğer bir deyişle geçit dönemidir ve bu dönemin felsefesi dünya hakkındaki görüşlerini salt deney ve aklın verileriyle oluşturmuştur⁷⁰. Dolayısıyla bilimsel araştırmalar önem kazanmış ve bilgi kilisenin tekelinden çıkmaya başlamıştır. Örneğin 1543 senesinde Copernicus “Gök Cisimlerinin Dönüşleri Üstüne” eseriyle modern astronominin temelini kurarken, anatomist Vesalius aynı yıl “İnsan Bedeninin Yapısı Üzerine” kitabıyla insan anatomisi hakkındaki yanlış bilgileri açığa çıkarmıştır⁷¹. Yine bu dönemde modern matematiğin temelleri atılmış; John Napier logaritma kavramını ortaya koyarken, Bacon tümevarım, Galilei ise tümdengelim yöntemi ile önemli başarılarla imza atmıştır⁷². Bilginin en önemli değer olarak görüldüğü bu çağda Galilei ona ulaşmanın yöntemini bir sorun olarak ele almış ve deney ile matematiksel düşüncüyü birleştirerek tümdengelim metodunu geliştirmiştir; böylece sonraki yüzyıllarda tartışılacak olan yöntem probleminde yön vermiştir⁷³. Matematik biliminde elde edilen başarılar, doğaya ilişkin doğru bilginin sayısal verilerden elde edilebileceği inancını

⁶⁹ Douzinas: s. 21-22.

⁷⁰ Gökberk: s.181-184.

⁷¹ <https://ansiklopedi.tubitak.gov.tr/ansiklopedi/ronesans>, erişim: 25.11.2023.

⁷² Boyer, Carl B.-Merzbach, Uta C.: A History of Mathematics, Third Edition, Foreword by Isaac Asimov, John Wiley&Sons Inc., New Jersey, 2011, aktaran: Salihpaşaoğlu, Yaşar: “Mutlak Monarşiye Laik Savunma: Tevratın Canavarı Leviathan”, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 62.3, 2013, 819-854, s.823.

⁷³ Gökberk: s. 237-239.

kuvvetlendirmiş ve deneylenemeyen, sayısal veri sunamayan kaynaklara şüpheyle yaklaşılmıştır; bu şüphe Aydınlanma'ya bir kıvılcım çakmıştır⁷⁴.

Aydınlanma Çağı düşüncesi akıl ve bilim ışığında mekanik bir insan ve doğa tasavvuruna sahiptir. Hegel ve 19. yüzyıl düşünürleri tam da bu noktada eleştiri getirmektedir; insan ve doğanın tek boyutlu kabulü, sosyal dönüşüm süreçlerinin de tüm toplumlarda ortak olduğu anlamına gelmektedir. Oysa sosyal yapıların bariz bir biçimde farklı olduğu gerçeği karşısında evrensel bir sosyal dönüşüm sürecinden bahsetmek zor olmaktadır. Bu nedenle Aydınlanma'nın tek tip birey ve toplum fikri tehlikeli sonuçlar doğurabilmektedir. Bu doğrultuda Max Horkheimer ve Theodor Adorno, Aydınlanmaya esas teşkil eden bilim ve aklın başta dini inançlar olmak üzere tüm transandantal kaynakları yok sayarak kendi otoritesini kurduğunu ileri sürer. Ayrıca onlara göre, akılcılığın salt metodik bir olgu olarak algılanması II. Dünya Savaşı'nda soykırımı neden olmuştur.⁷⁵

4. Doğal Haklar Perdesine Yeni Bir Uvertür: İnsan Hakları

Yeni dünya düzeninin kurucuları, doğal hakka saygınlığını geri vermek için büyük bir insanlık trajedisini beklemişlerdi. II. Dünya Savaşı adı verilen bu trajik yıkım, hak kavramına yönelik kuramları da yerle bir etmişti. Öyle ki yüzyıllar boyu ayak bağı olarak görülen, hatta cadılar ve tek boynuzlu atlara inanmakla eş tutulan doğal hak⁷⁶, şimdi adaletin tek kurtarıcısıydı. Hukuki pozitivizm, II. Dünya Savaşı'nın yaralarını saramamıştı. Bu acı tecrübeler sonucu hak kavramının devletlerin iç meselesine özgü olamayacağı anlaşılmış ve uluslararası hukukta kendine yer edinmeye başlamıştı⁷⁷. 1943 yılında savaş devam ederken Müttefik Devletler, ağır suçlar işleyen görevlilerin ülkelerine iade edilerek yargılamalarının kendi ülkelerince yapılmasına; suçları muayyen bir yerle sınırlı kalmayan üst düzey isimlerin ise uluslararası bir mahkemede yargılanmasına karar verdi⁷⁸. Kararın verildiği Moskova Konferansı'ndan sonra Dört Ulus Ortak Beyannamesi, İtalya Beyannamesi, Avusturya Beyannamesi ve Zulüm Bildirisi olmak üzere dört bildirgeden oluşan Moskova Bildirileri (Moscow Declaration) imzalandı; Zulüm Bildirisi ile yaşanan katliam ve vahşette sorumluluğu bulunan veya bunların yapılmasına razı olan Alman

---

⁷⁴ Salihpaşaoğlu: s.823-824.

⁷⁵ Çüçen: s.32-33.

⁷⁶ Jeremy Bentham'ın doğal hakka ilişkin yorumu; Douzinas: 22.

⁷⁷ Değirmencioğlu, Burcu: "Klasik Egemenlik Anlayışında Bir Kırılma: 'Pozitif Yükümlülük Doktrini' ve Türkiye'ye Yansıması", *İnsan Hakları Yıllığı* 39.1, 2021, 55-104, s.55.

⁷⁸ Aybay, Rona: "Uluslararası Mahkemeler ve Bireylerin Ceza Sorumluluğu", *Galatasaray Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Köksal Bayraktar'a Armağan*, C 9, 2010, 125-150, s.134.

subayları ve Nazi Partisi üyelerinin Hitlercilerden kurtarılan ülke kanunlarına göre yargılanması için o fiilleri işledikleri ülkelere geri gönderilecekleri kararlaştırıldı⁷⁹. Yargılamalara ilişkin kararlılık, Moskova Konferansı sonrasında gerçekleşen Tahran (1943) ve Yalta (1945) Konferanslarında da gösterildi⁸⁰. Böylece savaşın akabinde 8 Ağustos 1945’de imzalanan anlaşmayla Nürnberg’de uluslararası nitelikte bir ceza mahkemesi kurulmasının adımları atıldı⁸¹.

Her şeyden önce Nürnberg Yargılamaları’nın esas gayesi, II. Dünya Savaşı sürecinde tüm dünyanın şahit olduğu vahşet ve katliamların hesabını sormak olmuştur. Bu amaçla yeni dünyanın aktörleri ulusal sınırların aşılmasını acil ve zorunlu bir ihtiyaç olarak görmüşlerdi. Böylece, ulusal sınırları aşmanın da ötesinde onu ekarte ederek yeni bir hukuk sistemi şekillendirilmişti. Bu dizaynın temel aracı ise uluslar üstü bir hukuk anlayışı olmuştur. Fakat söz konusu hukuk anlayışını takip etmek yeni metodlar izlemeyi gerektiriyordu. Yeni metoda hayat veren ise Nürnberg ile başlayan yargılamalar olmuştur.⁸²

Nürnberg’de kurulan Uluslararası Askeri Mahkeme’nin yargı üyeleri ABD, Büyük Britanya, Sovyetler Birliği ve Fransa’nın gönderdiği birer hâkim ve kovuşturma ekibinden oluşmuş; Mahkeme kuralları ise Kıta Amerikası ve Anglo-Amerikan yargı sistemlerinin hassas bir uzlaşımı ile belirlenmiş ve görülen davalar İngilizce, Fransızca, Almanca ve Rusça dillerine tercüme edilmiştir⁸³. Yetki ve işleyişi, Nürnberg Uluslararası Askeri Mahkemesi Statüsü ile belirlenen Mahkeme⁸⁴ askeri niteliğinden ötürü, tarafların savaş sırasında işledikleri suç teşkil eden bütün fiiller hakkında yargılama yapmamıştı⁸⁵ zira

⁷⁹ Konferans; ABD, Birleşik Krallık, Sovyetler Birliği ve Çin Hükümetleri’nin katılımıyla gerçekleşmiş ve Mihver Devletlere karşı ortak bir politika izleneceği konusunda anlaşmaya varmışlardır, <https://avalon.law.yale.edu/wwii/moscow.asp>, erişim: 26.11.2023; Değirmencioglu: Westphalian Modelden Bugüne Egemenliğin Dönüşümü..., s.172.

⁸⁰ Parlak, Türkan Melis: “Galiplerin Adaleti Nürnberg ve Tokyo Askeri Ceza Mahkemeleri”, *Anadolu Bil Meslek Yüksekokulu Dergisi* 37, 2015, 137-153, s.42.

⁸¹ Avrupa Eksen Devletlerinin Büyük Savaş Suçlarının Yargılanması ve Cezalandırılmasına İlişkin Londra Antlaşması; https://diabgm.adalet.gov.tr/Resimler/Dokuman/2622020084918zcansu_orhan.pdf, s.17, erişim: 20.06.2023.

⁸² Değirmencioglu: Westphalian Modelden Bugüne Egemenliğin Dönüşümü..., s.173.

⁸³ <https://encyclopedia.ushmm.org/content/tr/article/international-military-tribunal-at-nuremberg>, erişim: 26.11.2023.

⁸⁴ Eren, M. Yusuf: “Uluslararası Hukukta İnsanlığa Karşı Suçlar”, *Mevlana Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 1.2, 2013, 7-37, s.10.

⁸⁵ Parlak: s.45.

yargılama yapılacak üç başlık kuruluş belgesinde belirlenmişti; barışa karşı suçlar, savaş suçları ve insanlığa karşı suçlar⁸⁶.

Yargılama, BM Uluslararası Hukuk Komisyonunca hazırlanan ve Nürnberg İlkeleri olarak adlandırılan prensiplere göre yapılmıştır. Bu ilkelerle ulus devletleri aşan yeni bir sistem oluşmuştur. Mahkeme'nin kurulmasından önce işlenen fiillerle ilgili ve fakat bu fiillerin işlenmesinden sonra kabul edilen ilkelere göre yapılan yargılamalar suçta ve cezada kanunilik ilkesine açıkça aykırıydı zira barışa karşı suçlar, savaş suçları ve insanlığa karşı suçlar Nürnberg İlkeleri ile henüz ihdas edilmiişti. Yeni düzenin, yargılamadan önce işlenmiş olsa dahi suç teşkil eden fiillerin cezalandırılacağı anlayışını ilk iki ilkede açıkça görmek mümkündür. Nitekim *uluslararası hukuka göre suç kabul edilen bir eylemde bulunan şahıs, eyleme karşı bir ceza öngörölme*se dahi bu eylemden sorumlu tutulacak ve yargılanabilecektir.⁸⁷

Yargılamalara ilişkin bir diğer husus doğal yargıç ilkesine aykırılık teşkil etmesiydi. Bir suçun işlendiği tarihten sonra oluşturulan kurumların olağan bir mahkeme sayılması mümkün deđildir⁸⁸. Bu anlamda Mahkeme'nin olağanüstü niteliğe sahip olduğu söylenebilecektir⁸⁹. Öte yandan Mahkeme'nin kuruluşuna ilişkin hukuki temel günümüze değin tartışmalı bir nokta olarak gelmiřtir⁹⁰. Bir görüş, Nürnberg Mahkemesi'nin uluslararası nitelikte olduğunu kabul ederken; bir diğer görüş dünya ölçeğine yayılan ve korkunç boyutlarda katliamlarla sonuçlanan bu trajik yıkıma karşın Mahkeme'nin yetkisini Avrupa ile sınırlı tutmasından bahisle uluslararası nitelik taşımadığını savunmaktadır⁹¹.

Nürnberg'de kurulan Uluslararası Askeri Mahkemesini 1946 yılında Müttefik Kuvvetlerin Komutanı Mac Arthur 'un deklarasyonu ile Tokyo'da

---

⁸⁶ Aybay: "Uluslararası Mahkemeler..." s.135.

⁸⁷ Değirmencioğlu: Westphalian Modelden Bugüne Egemenliğin Dönüşümü..., s.174-178.

⁸⁸ Aybay: "Uluslararası Mahkemeler..." s.137.

⁸⁹ Erdal, Selcen: Uluslararası Ceza Mahkemesinin Ulus-Devlet Egemenliğine Etkisi (Doktora Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2010, s.15.

⁹⁰ şahin, Mehmet: "Nürnberg Mahkemeleri Üzerine Bir İnceleme". *Aksaray Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi*. Cilt: 2.1, 2010, 49-61, s.52.

⁹¹ Mahkeme'nin hukuki dayanağına ilişkin farklı tezler ileri sürölmüştür, bu görüşlerden birine göre; suçu hangi ölke sınırları içerinde işlemiiş olduğuna bakılmaksızın tutuklandığı ölkede yargılanabilen deniz haydutları gibi Naziler de uluslararası bir mahkemede yargılanabilecektir. Bir devletin diğerini yargılamasının devletlerin eşitliği ilkesine aykırı düşeceği iddiası ise, Nürnberg'de "yargılanan" sıfatının devlete değil kişilere ait olduğu gerekçesiyle çürütölmeye çalışılmıştır; Azarkan, Ezeli: Nuremberg'ten La Haye'ye: Uluslararası Ceza Mahkemeleri, İstanbul, Beta Yayınları, 2003,s.131, aktaran: şahin: s.53.

kurulan Askeri Mahkeme takip etmiştir⁹². 1946 yılında başlayan yargılamalar iki buçuk yıl sürmüş ve 1948'in Kasım ayında sona ermiştir⁹³. Yargılamalara ilişkin prensipler Nürnberg Askeri Mahkemesi ile paralellik arz etmiştir. Bu bağlamda sanıkların işledikleri fiilleri üstlerinden aldıkları emir sonucu yerine getirmiş olmaları veya üst düzey pozisyonlarda bulunmuş olmaları gibi savunmalar onları sorumluluktan kurtarmamıştır⁹⁴.

Yargılanan sanık sayısı Nürnberg'de 22; Tokyo'da 25 olmasına⁹⁵ karşın savaş sonrası yürütülen yargılamaya savaş esnasında işlenen fiillerin konu edilmesi tek başına önemli bir mesaj veriyordu. Nürnberg ve Tokyo yargılamaları ile yeni bir düzgüsel sistem oluşuyordu; yapılan katliamlar medeni milletlerin örfi hukukuyla örtüşemez ve bu durum yasal çerçeveye haklı kılınamazdı; sonuçta mahkeme doğal hukukun temel ilkesini tekrar keşfediyordu⁹⁶. II. Dünya Savaşı'nda insanlıkla bağdaşmayan politikalar izlenmesi yeni anlayışları beraberinde getirmişti; bu politikaların karşında durmak artık salt ahlaki bir problem değil aynı zamanda ve her şeyden önce bir hukuk konusuydu⁹⁷. Doğal hukuk bünyesinde barındırdığı sorgulanamaz ve aşkın değerlerle yeni dünya düzeninde önce hâkim gücün kurulmasına, akabinde devletleri uluslararası bir çatı altında toplamaya yardımcı olmuştu; bu halin devamı ise hukuki pozitivizm ile sağlanmıştı⁹⁸.

İnsan hakları teorisi edindiği yeni perspektifle insan haklarına yönelik sistematik ihlallerin önüne geçmeye çalışmış, faşist ve nazist devletler tarafından işlenen suçların tekrarlanmaması için uluslar üstü bir sisteme adım atılmıştır⁹⁹. ABD başkanı Roosevelt'in 6 Ocak 1941 tarihinde yaptığı Dört Özgürlük Üzerine Konuşmasında özgürlüklerin dünyanın her yerinde (*everywhere in the world*)¹⁰⁰ güvence altında olması gerekliliğine yaptığı vurgu,

⁹² https://diabgm.adalet.gov.tr/Resimler/Dokuman/2622020084918zcansu_orhan.pdf , s.17, erişim: 20.06.2023.

⁹³ Aybay: "Uluslararası Mahkemeler..." s.136.

⁹⁴ Aybay: "Uluslararası Mahkemeler..." s.136.

⁹⁵ Aybay: "Uluslararası Mahkemeler..." s.136-137.

⁹⁶ Douzinas: s.23.

⁹⁷ Aybay, Rona: İnsan Hakları Hukuku, 1.baskı, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2015, s.48.

⁹⁸ Balan, Arzu: "Orta Yolcu Bir Formül Olarak Radbruch Formülü", *Hacettepe Hukuk Fakültesi Dergisi* 8.1, 2018, 69-89, s.88.

⁹⁹ Değirmenci, Rıdvan: Meşruiyet ve Hukukilik Çerçevesinde Saf Hukuk Kuramı, Astana Yayınları, Ankara, 2021, s.103.

¹⁰⁰ <https://voicesofdemocracy.umd.edu/fdr-the-four-freedoms-speech-text/> , erişim: 27.11.2023.

insan haklarının yeni dünya düzeninin kurucu nosyonlarından biri olduğuna¹⁰¹ ve yeni insan hakları teorisinin kozmopolit yapıyla harmoni oluşturduğuna işaret etmektedir. Nitekim hem uluslararası kurumlar hem de ulusal anayasalar insan hakları koruma mekanizmaları geliştirmiş, ayrıca Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi ve Birleşmiş Milletler nezdindeki diğer kurumlar insan hakları teorisine dönük rapor ve görüşler hazırlamıştır¹⁰². İnsan hakları anlayışındaki bariz değişiklik gerek yasal düzenlemeleri gerekse kurumları şekillendirmeye başlamıştı.

Doğal haklar artık yepyeni bir isimle modern görünüme kavuşmuştu: insan hakları. Gerçekte insan hakları, otoritesini kurarken bir yandan doğal hakları esas alıp diğer yandan onun en temel ilkelerini yok saymıştı. Öncelikle, yürürlükteki yasalarla çelişme pahasına, her insanın doğuştan sahip olduğu hakların varlığı kabulüyle savaş suçlularını yargılayabilmiş ve kanunların da üstünde geçerli bir hukukun olduğunu ileri sürerek doğal hakkı referans almıştı. Bunu yaparken kanunsuz suç ve ceza olmaz gibi temel prensipleri ihlal etmişti. Böylece doğal hakkı, yine onun esas kaidelerini bir defaya mahsus göz ardı ederek yüceltmışti. Bu kutsayıta doğal hak, biline geldiği isim ve kapsamdan sıyrılarak “insan hakkı” vücudunda enkarne edilmişti. Doğal hakkın kavuştuğu bu yeni görünüm, hakkın tasnifine ait bir konsept olarak ortaya çıkmıştır. Zira insan haklarına yönelik yaklaşımlar hakkın ne olduğunu tanımlamaktan ziyade hangi hakların insan hakkı olarak niteleneceği noktasında toplanmıştır. Bu konseptte kilit soru “bir şeyi insan hakkına çeviren şey nedir?”dir.

İnsan haklarına yönelik yaklaşımlardan ortodoks yaklaşıma göre insan hakları sırf insan olmaktan kaynaklanmaktadır. Bu tanım insan haklarını pozitif hukuk sınırlarının ötesine taşıyarak doğal haklara yaklaştırmaktadır. Nitekim pozitif hukuktan bağımsız olarak ideal hakları işaret eden bu yaklaşımda insan hakları, ulusal veya uluslararası bir tanınma şartı aramamaktadır. Bu minvalde insan haklarının evrensel niteliği ortodoks yaklaşımda mündemiçtir. Zira tek başına insan hakları kavramı bile evrenselliği çağrıştırmaktadır. Bu bağlamda belirli bir dine, ırka, etnisiteye mensubiyet aranmadığı gibi zaman ve mekan ile sınırlandırılmaksızın tüm insanlar bu haklara sahiptir.¹⁰³

Öte yandan insanın sahip olduğu tüm hakların insan hakkı olarak kabul edilmediği belirtilmelidir. Nitekim ortodoks yaklaşımın önde gelen düşünürlerinden Alan Gewirth'e göre, insan haklarının tasnifinde ölçüt yasallık değil ahlaki nitelik olmalıdır. Bu durumda dahi ahlaki hakların hepsi insan

---

¹⁰¹ Salihpaşaoğlu, Yaşar: Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi ve Yargılamada Kullandığı Yöntem, İlke ve Usuller, Adalet Yayınevi, Ankara, 2020, s.14.

¹⁰² Değirmenci: s.103.

¹⁰³ Pekel, Abdülkadir: İnsan Haklarının Evrenselliğine Kültürel Görecilik İtirazı ve Tartışmayı Uzlaştırma Çabaları, Adalet Yayınevi, Ankara, 2023, s.18-21.

hakkı olarak sınıflandırılmayacaktır; sadece tüm insanlar arasında ahlaki olarak dağıtılması gerekenler insan hakkı kabul edilecektir¹⁰⁴. Görüldüğü üzere Gewirth, insan haklarını ahlaki hakların bir kategorisi olarak incelemektedir. Bu tutum, yeni yaklaşımların hakların tasnifini esas aldığını ve bu tasnifin hangi hakkın insan hakkı sayılacağını belirlemede kriter olarak kullanıldığını göstermektedir. Ortodoks yaklaşımda bir başka sınıflandırmanın daha esas alındığı görülmektedir. Buna göre devlete pozitif bir edim yükleyen ikinci kuşak haklar ile ortaya çıkması belli bir grubun mevcudiyetine bağlı olan üçüncü kuşak haklar insan hakkı sayılmaz¹⁰⁵, zira bu haklar sırf insan olmaktan öte birtakım şartlar gerektirmektedir.

İnsan haklarına yönelik yaklaşımlardan ikincisi pratik odaklı yaklaşımdır. Ortodoks yaklaşıma karşıt olan bu görüş, insan hakları anlayışının II. Dünya Savaşı'ndan sonra büyük ölçüde değiştiğine ve başta Birleşmiş Milletler olmak üzere çeşitli uluslararası kurumların çatısı altında koruma mekanizmaları kurulduğuna dikkat çekmektedir. Neticede oluşan bu yeni sistemi açıklamakta ortodoks yaklaşımın yetersiz kaldığını ileri sürmektedirler. Çünkü insan hakları onların soyut tasavvurundan ötede pratik bir veçheye sahiptir ve bir hakkı insan hakkı olarak niteleyebilmek için pratikte oynadığı rolü dikkate almak gerekmektedir. Bu minvalde evrensel nitelik, ortodoks yaklaşımdaki gibi insan haklarının tanımı gereği ortaya çıkmamakta; söz konusu pratiğe göre belirlenmektedir. Dolayısıyla bir hakkın evrenselliğinden bahsedebilmek, ulusal ve uluslararası ölçekte dünyanın her yerinde kabul edilmiş olmasına bağlıdır.¹⁰⁶

Pratik odaklı yaklaşım, insan haklarının ahlaki boyutunu yok saydığı şeklinde anlaşılmalıdır; bu görüş kişilerin birtakım ahlaki hakları olduğunu kabul etmekle birlikte insan haklarının bu ölçüde göre sınıflandırılmasına itiraz eder¹⁰⁷. Dolayısıyla “bir şeyi insan hakkına çeviren şey nedir?” sorusu bu yaklaşımda hakkın fonksiyonelliği ile cevaplanmaktadır. Diğer bir deyişle bir hakkın, insan hakkı olarak kabul edilebilmesi uluslararası hukukta ne derece etkin olduğuna bağlıdır. Bu doğrultuda insan hakları, devletlerin egemenliğini sınırlandırarak bu haklardan birine yönelik ihlal oluştuğunda ilgili devlete yaptırım uygulanmasını mümkün kılmaktadır¹⁰⁸. Elbette söz konusu pratiğin tam anlamıyla uygulama alanı bulması, insan haklarının evrensel kabulüyle daha

¹⁰⁴ Gewirth, Alan: “The Basis and Content of Human Rights”, *Nomos: American Society for Political and Legal Philosophy*, vol.23, 1981, 119-147, s.120.

¹⁰⁵ Pekel: s.21-22.

¹⁰⁶ Pekel: s.22-25.

¹⁰⁷ Çelik, Elif: “İnsan Hakları Teorisindeki Geleneksel, Politik Ve Hukuki Ayrışmalar”, *Hacettepe Hukuk Fakültesi Dergisi*, 11.2, 2021, 961-996, s.976.

¹⁰⁸ Çelik: “İnsan Hakları Teorisindeki Geleneksel, Politik Ve Hukuki Ayrışmalar”, s.976.

açık bir ifadeyle insan haklarının toplumu yönetmek için mümkün olan en iyi hukuki ve siyasi standartlar olduğu inancının yerleşmesiyle gerçekleşecektir¹⁰⁹. Devlet egemenliğini sınırlayan bu yaptırım gücü iki hususun kabulünü gerektirmektedir; ilki bu haklara saygı gösterme ve yerine getirme konusunda devlete birtakım yükümlülüklerin düştüğü, ikincisi ise devletin, bu yükümlülüklerine uyma konusunda diğer devletler tarafından müdahaleye karşı bağımsızlık haklarının olmadığıdır¹¹⁰. Oysa bu kabul, istikrarlı bir dünya tasavvurundan hareket etmektedir ve kozmopolit bir devletin mevcudiyetini varsaymaktadır¹¹¹. Bununla birlikte tüm devletlerin aynı ahlaki kural ve toplumsal normları benimsemeyeceği göz önüne alındığında, işlevsellik, evrensel bir insan hakları tasnifinde ölçüt olarak kullanılamayacaktır.

Bir hakkın insan hakkı olduğu yargısına varmak için kullanılan ölçütler farklılık arz etmekle birlikte tüm yaklaşımların değerlendirmeye aldığı¹¹² ve günümüzdeki anlamını görece yeni kazanan bir kavram ortaya çıkmaktadır: insan onuru¹¹³. En genel anlamıyla insan onuru, taşıdığı özellikler dolayısıyla diğer canlılardan ayrılan insanın sahip olduğu değerinin farkındalığına işaret eder¹¹⁴. Bununla birlikte kavrama ilişkin birçok soru hala cevaplanamamıştır; çünkü terimi destekleyenler ve eleştirenler, terimin belirsiz olduğunu ve bu nedenle geniş yorumlara açık olduğunu kabul etmektedir¹¹⁵. Öte yandan bugün insan onuru, herkesin eşit haklara sahip olduğu argümanını desteklemek için kullanılmaktadır¹¹⁶ ve söz konusu bağlamsal strüktürüyle insan haklarının kilit kavramı olmuştur. Bu bağlamda II. Dünya Savaşı dönüm noktası olmuştur. Savaş öncesi, insan onuruna ilişkin atıflara pek rastlanmazken, savaştan sonra kavramın kullanımında belirgin bir artış görülmüştür¹¹⁷. Özellikle, Birleşmiş

---

¹⁰⁹ Dembour: s.3.

¹¹⁰ Tasioulas, John, "Are Human Rights Essentially Triggers for Intervention?", *Philosophy Compass*, 4.6, 2009, 938-950, s.945.

¹¹¹ Tasioulas: s.946.

¹¹² Çelik: "İnsan Hakları Teorisindeki Geleneksel, Politik ve Hukuki Ayrışmalar".

¹¹³ Çelik, Elif: "İnsan Hakları Hukukunda İnsan Onurunun Yeri ve Rolü", *Hacettepe Hukuk Fakültesi Dergisi*, 9.2, 2019, 282-310, s.287.

¹¹⁴ Kuçuradi, İoanna: *İnsan Hakları: Kavramları ve Sorunları*, 2.baskı, Türkiye Felsefe Kurumu, Ankara, 2011, s.72.

¹¹⁵ Shultziner, Doron; Carmi, Guy E.: "Human Dignity in National Constitutions: Functions, Promises and Dangers", *The American Journal Of Comparative Law*, 62.2, 2014, 461-490, s.462.

¹¹⁶ Çelik: "İnsan Hakları Hukukunda İnsan Onurunun Yeri ve Rolü", s.287.

¹¹⁷ Beitz, Charles R: "Human Dignity in the Theory of Human Rights: Nothing but a Phrase?", *Philosophy & Public Affairs*, 41.3, 2013, 259-290, s.264.

Milletler Antlaşması¹¹⁸ ile İnsan Hakları Evrensel Beyanname'sinin¹¹⁹ başlangıç kısmına dahil edilmesinin ardından iç hukukun merkezi kavramı haline gelmiştir¹²⁰. Bilhassa insan onurunun dokunulmaz olduğu ibaresiyle başlayan Alman Anayasası¹²¹ bu anlamda dikkat çekicidir. Zira insan onurunun dokunulmaz olduğuna ilişkin söz konusu madde Alman yakın tarihiyle doğrudan ilişkilidir¹²². II. Dünya Savaşı akabinde hazırlanan anayasa, katliam ve vahşetin kanlı rolüne karşı insan onurunu bir nevi tekrar hatırlatmaktadır. İnsanın sahip olduğu hakların dokunulmaz ve devredilemezliği ile insan onurunu devletin kurucu metninde vurgulamak suretiyle devletin yeni insan hakları anlayışını benimsediğini ortaya koymaktadır. Görüldüğü üzere doğuşuna etki eden olaylar ve hukuka entegre edilmesindeki gayeye matuf olarak insan onurunun öncelikle uluslararası bir konseptte sahip olduğu söylenebilir. Bununla birlikte kavram uluslararası düzenlemelerle sınırlı kalmamış ve ulusal hukukta içselleştirilerek anayasalarda¹²³ yer edinmiştir.

Öte yandan gerek iç hukukta gerekse uluslararası hukukta insan onuru kavramı bütüncül çerçeveye sahip değildir. Örneğin, insan onuruna toplumsal bir değer yargısı, genel ahlak veya kamu düzeni lehine atıfta bulunulan davalarda, kavramın salt hukuki değil, politik boyutu da devreye girmektedir¹²⁴.

¹¹⁸ 26 Haziran 1945 tarihinde imzalanan Birleşmiş Milletler Antlaşması'nın giriş kısmında insan onuru şu şekilde vurgulanmıştır: “*Bir insan yaşamı içinde iki kez insanlığa tarif olunmaz acılar getiren savaş felaketinden gelecek kuşakları korumaya, temel insan haklarına, insan kişiliğinin onur ve değerine, erkeklerle kadınların ve büyük uluslarla küçük ulusların hak eşitliğine olan inancımızı yeniden ilan etmeye ... istekli olarak, bu amaçları gerçekleştirmek için çaba harcamaya karar verdik.*” https://inhak.adalet.gov.tr/Resimler/SayfaDokuman/2212020141836bm_01.pdf , erişim: 01.12.2023.

¹¹⁹ Beyanname'nin önsözünde insan onuruna “*İnsanlık ailesinin bütün üyelerinde bulunan haysiyetin ve bunların eşit ve devir kabul etmez haklarının tanınması hususunun, hürriyetin, adaletin ve dünya barışının temeli olmasına...*” şeklinde yer verilmiştir, <https://www.hsk.gov.tr/Eklentiler/Dosyalar/9a3bfe74-cdc4-4ae4-b876-8cb1d7eeae05.pdf> , erişim: 01.12.2023.

¹²⁰ Shulztiner: s.461.

¹²¹ https://www.gesetze-im-internet.de/englisch_gg/englisch_gg.html#p0016, erişim: 30.01.2024.

¹²² Doğan, İlyas: “Alman Öğretisinde İnsan Onuru ve Güncel Sorunlar Hakkında Kısa Bir Giriş”, *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 13.2, 2005, 51-59, s.57.

¹²³ Örnek olarak bkz: Afganistan Anayasası m.6 ve m.24; Yunanistan Anayasası m.7 ve m.106, https://web.archive.org/web/20110531153703/http://www.supremecourt.gov.af/PDFFiles/constitution2004_english.pdf; <https://www.hellenicparliament.gr/UserFiles/f3c70a23-7696-49db-9148-f24dce6a27c8/001-156%20agglko.pdf>, erişim: 30.01.2024.

¹²⁴ Çelik: “İnsan Hakları Hukukunda İnsan Onurunun Yeri ve Rolü”, s.306.

Bu noktada, söz konusunun atfın gerçekten kişinin değerini korumaya mı yoksa yerleşmiş toplumsal kalıpları muhafaza etmeye mi hizmet ettiği tartıřılabilecektir¹²⁵. Dolayısıyla insan onurunun, insan haklarının temelini hakkında bilgilendirici olamayacak kadar soyut nitelikte olduğu veya yalnızca diğer değerleri açıklamada bir işaret levhası vazifesi gördüğu düşünülebilir¹²⁶. Neticede “insan onuru” kavramının neyi ifade ettiği ve kapsamına hangi değerlerin girdiği konusunda bir konsensüsten bahsetmek mümkün değildir. Zira doğal hakka açıkça dayanmaksızın, tartışmalı bir kavram olan insan onuru üzerinden inşa edilen insan hakları anlayışı “bir şeyi insan hakkına çeviren şey nedir?” sorusunu yanıtlamakta güçlük çekmektedir. Ortodoks yaklaşım insan doğasına gönderme yaparken, pratik odaklı yaklaşım insanın neden bu tür haklara sahip olduğunu sorusuna yine doğal hukukun literatürüyle çözüm bulmaktadır. Bu husus en iyi ifadesini İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi'nin hazırlanmasında rol alan Maritain'in açıklamalarında bulmaktadır: “*insan hakları konusunda bir şartla anlaşmıştık; kimse neden oldukları sorusunu sormayacaktı*”¹²⁷. Böylece insan hakları yaklaşımı insan onurunu bir aksiyom olarak kabul ederek evrensel, devredilmez ve vazgeçilmez nitelikleri üzerinde daha güçlü bir insan hakları formülasyonu ortaya koymaktadır.

SONUÇ

Hak kelimesinin bizzat etimolojik kökeni hak kavramını aydınlatmakta ve doğal hakların “dokunulmaz, devredilmez ve vazgeçilmez” niteliğini açıklamaktadır. Antik Yunan'da hak, doğadan damıtılan bir nosyon olarak elde edilmiştir. Diğer bir deyişle insanlar hakkın kapsamını doğayı gözlemleyerek ve akıl yoluyla keşfetmişlerdir. Bu tabii keşif süreci Orta Çağ döneminde “Tanrı'nın kalplerimize yerleştirdiği doğal hukuk” ile son bulmuş ve artık hak Tanrı tarafından bildirilen bir şeye dönüşerek dışarıda aranılmasından vazgeçilmiştir. Aydınlanma Çağıyla birlikte kilisenin otoritesi sarsılmış ve din dışında neredeyse tüm kurumlardan azledilmiştir. Yerini akıl ve bilimsel bilgi almıştır. Öyle ki hak, ne doğadan damıtılıyor ne de Tanrı tarafından bahşediliyordu; Işıklar Yüzyılında akla uygun bireysel haklar demeti oluşuyordu. Bu yüzyıldaki gelişmeler esasında sekülerizme duyulan özlemin dışa vurumuydu. Zira kilise baskısından kurtulan zihinler aklın gücüne sığınarak ilerliyor ve bireysel hakların ortaya çıkışı tam da bu ana rastlıyordu. Dolayısıyla bireysel haklar, sekülerizm şafağında bir işık demeti gibi doğuyordu. Fakat bu işık demetinin devrimci potansiyelini fark eden ve devrimle başa gelen yöneticiler bumeranın kaçınılmaz dönüşünden “hukuki pozitivizm”in ardına gizlenerek kurtulmaya

---

¹²⁵ Çelik: “İnsan Hakları Hukukunda İnsan Onurunun Yeri ve Rolü”, s.306.

¹²⁶ Beitz: s.260.

¹²⁷ Çelik: “İnsan Hakları Teorisindeki Geleneksel, Politik ve Hukuki Ayrışmalar”, s.962.

çalışmıştır. Böylece doğal hukukun düşüşü başlamıştır. Bu düşüş, II. Dünya Savaşı'na kadar sürmüştür.

II. Dünya Savaşı'nın tarihe kara bir leke gibi bıraktığı katliam ve vahşet beraberinde çok ciddi hukuki sorunları getirmişti. Zira kamu vicdanı, yaşanan zulümden hesap sorulmasını istiyor ancak yapılan uygulamalar o dönemde geçerli olan yasalara uygunluk taşıyordu. Dolayısıyla söz konusu uygulamaları suç olarak niteleyecek yasal bir düzenleme bulunmadığından onları tatbik eden kimseler de fail addedilemiyordu. Neticede bu kimseler pozitif hukuka göre yargılanamıyordu. Tam da bu noktada yeni bir formülasyon devreye giriyordu: pozitif hukukun üzerinde bulunan ve tüm dünyada geçerli olan insan hakları anlayışı. Bu anlayış her şeyden önce insan hakkı olarak kabul edilen hakların yürürlükteki mevzuat gerekçe gösterilerek ihlal edilemeyeceğini ortaya koyuyordu. İkinci olarak herhangi bir ihlal halinde devletlerin yargılamadan bağışık olmadığını vurgulayarak ulus üstü bir düzen kuruyordu. Böylece yeni bir düzgüsel sistem oluşturan Nürnberg yargılamaları ile doğal hukukun temel ilkeleri yeniden keşfediliyordu.

Öte yandan yapılan yargılamalar doğal hukukun temel ilkeleri ile açıkça çelişiyordu. Zira yargılama, Mahkemelerin kurulmasından önce işlenmiş ve işlendiği dönemde herhangi bir yasal düzenlemede suç olarak yer almayan fiillere ilişkindi. Bu durum, suç ve cezaların kanuniliği ilkesine aykırılık teşkil ediyordu. Bir diğeri fiilin işlenmesinden sonra kurulan Mahkeme önünde yargılama yapılmasıydı ki; doğal yargıç ilkesi göz ardı ediliyordu. Böylece savaş sonrası yargılamalar, doğal hukuka başvururken bir defaya mahsus olarak temel ilkelerini hiçe sayıyordu. Neticede doğal haklar yepyeni isimle modern bir görünüme kavuşuyordu; insan hakları.

İnsan hakları, doğal hak anlayışından farklı biçiminde hakkın tasnifine ilişkin bir konsept olarak ortaya çıkmıştır. Çünkü yeni formülasyon, insanın kullandığı her türlü hakkı insan hakkı olarak kabul etmemektedir. Bu noktada hangi hakların insan hakkı olarak nitelenebileceğine ilişkin farklı görüşler ileri sürülmüştür. Ortodoks yaklaşım, tasnifte ahlaki niteliği ölçüt almaktadır. Ortodoks yaklaşımın ahlaki dayanağını yetersiz gören pratik odaklı yaklaşım ise hakkın pratikte oynadığı rolü dikkate almaktadır. İnsan hakkına yönelik yaklaşımların “bir şeyi insan hakkına çeviren şey nedir?” sorusuna verdiği cevaplar farklılık arz etmekle birlikte, tümünde değerlendirmeye esas bir kavram bulunmaktadır: insan onuru. Kavram, özellikle II. Dünya Savaşı sonrasında yaygınlık kazanmış ve gerek insan haklarına dair belgelerde gerekse uluslararası antlaşmalarda önemli bir yer edinmiştir. Öyle ki insan onuru günümüz insan hakları anlayışının vazgeçilmez değeri olmuştur. Bu minvalde vazgeçilmez olduğu gibi sorgulanamaz bir nitelik de taşımaktadır; zira insan onuru “insan hakları” adı altında yapılan yeni tasnifin temel hareket noktasına aksiyom olarak yerleştirilmiştir. Böylece temeline sorgulanamayan bir nosyon

yerleştiren insan hakları, oluşturduğu modern formülasyonla hakları tasnif etmeye ve kapsamını belirlemeye devam etmektedir.

KAYNAKÇA

Ağaoğulları, Mehmet Ali: “Fransız Devriminde Birey-Devlet İlişkisi (1789-1794)”, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi* 44.03, 1989, 198-228.

Ağaoğulları, Mehmet Ali: “Halk ya da Ulus Egemenliğinin Kurumsal Temelleri Üzerine Birkaç Düşünce”, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi* 41.1, 1986, 131-152.

Aktaş, Sururi: “İdeal Hukuk Kavramı Üzerine.” *Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 2009, 13.3-4, 1-21.

Aybay, Rona: “Uluslararası Mahkemeler ve Bireylerin Ceza Sorumluluğu”, *Galatasaray Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Köksal Bayraktar’a Armağan, C 9*, 2010, 125-150.

Aybay, Rona: İnsan Hakları Hukuku, 1.baskı, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2015.

Balan, Arzu: “Orta Yolcu Bir Formül Olarak Radbruch Formülü”, *Hacettepe Hukuk Fakültesi Dergisi* 8.1, 2018, 69-89.

Beitz, Charles R: “Human Dignity in the Theory of Human Rights: Nothing but a Phrase?”, *Philosophy & Public Affairs* , 41.3, 2013, 259-290.

Berber, Yunus Emre: “İnsan Haklarında Hümanizmin ve Liberalizmin İzleri”, *Yıldırım Beyazıt Hukuk Dergisi*, 2022-2, 2022, 315-358.

Bix, Brian H.: “Doğal Hukuk: Modern Gelenek”, çev. Ertuğrul Uzun, *Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 6.2, 291-344.

Bulut, Nihat: “Eski Yunan’dan Aydınlanma Çağına İnsan Onuru Kavramının Gelişimine Genel Bir Bakış.” *Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 12.3-4, 2008, 1-12.

Copleston, Frederick: *Aydınlanma*. Vol. 1. İdea Yayınevi, 2022.

Coşkun, Vahap: İnsan Hakları Liberal Açıdan Bir Tahlil, Liberte Yayınları, Ankara, 2006.

Çeçen, Anıl: İnsan Hakları, 5.baskı, Astana yayınları, Ankara, 2020.

Çelik, Elif: “İnsan Hakları Hukukunda İnsan Onurunun Yeri ve Rolü”, *Hacettepe Hukuk Fakültesi Dergisi*, 9.2, 2019, 282-310.

Çelik, Elif: “İnsan Hakları Teorisindeki Geleneksel, Politik ve Hukuki Ayırışmalar”, *Hacettepe Hukuk Fakültesi Dergisi*, 11.2, 2021, 961-996.

Çetin, Halis: “Liberalizmin Temel İlkeleri”, *Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 2.1, 2001, 219-237.

Çüçen, Kadir: “Batı Aydınlanmasının Düşünsel Kökenleri ve Eleştirisi”, *Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2013, 25-34.

Değirmenci, Rıdvan: Meşruiyet ve Hukukilik Çerçevesinde Saf Hukuk Kuramı, Astana Yayınları, Ankara, 2021.

Değirmencioğlu, Burcu: “Klasik Egemenlik Anlayışında Bir Kırılma: ‘Pozitif Yükümlülük Doktrini’ ve Türkiye’ye Yansıması”, *İnsan Hakları Yıllığı* 39.1, 2021, 55-104.

Değirmencioğlu, Burcu: Westphalian Modelden Bugüne Egemenliğin Dönüşümü Bağlamında Yeni Dünya Düzeninin İnşası, Adalet Yayınevi, Ankara, 2022.

Dembour, Marie-Bénédicte: “What Are Human Rights? Four Schools of Thought”, *Hum. Rts. Q.*, 32, 2010, 1-20.

Develioğlu, Ferit: Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat, 13.Baskı, Aydın Kitabevi, Ankara, 1996.

Doğan, İlyas: “Alman Öğretisinde İnsan Onuru ve Güncel Sorunlar Hakkında Kısa Bir Giriş”, *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 13.2, 2005, 51-59, s.57.

Douzinas, Costas: İnsan Hakları ve İmparatorluk, 1.Baskı, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2017.

Duman, Olcay Özkaya: “Tarih Bilimi ve Bilgisi Açısından Aydınlanmadan Günümüze Sorularla Tarih Felsefeleri ve Kavrayışları”, *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 7, 2010, 51-69.

Erdal, Selcen: Uluslararası Ceza Mahkemesinin Ulus-Devlet Egemenliğine Etkisi (Doktora Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2010.

Erdoğan, Mustafa: Liberal Toplum Liberal Siyaset, Siyasal Kitabevi, Ankara, 1998.

Eren, Leyla Gizem: “Mitlerin Kendini Yeniden Üretimi: Aydınlanma Felsefesinden Aydınlanma Projesine”, *Başkent Üniversitesi Ticari Bilimler Fakültesi Dergisi* 1.1, 2017, 115-129.

Eren, M. Yusuf: “Uluslararası Hukukta İnsanlığa Karşı Suçlar”, *Mevlana Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 1. 2, 2013, 7-37.

Eyigün, Canan: “Kant’ın ve Foucault’un Gözünden Aydınlanmaya Bakmak”, *Etkileşim*, 2019, 3: 142-154.

Garaudy, Roger: *Yobazlıklar*, 4.baskı, Türk Edebiyatı Yayınları, İstanbul, 2017.

Gewirth, Alan: “The Basis and Content of Human Rights”, *Nomos: American Society for Political and Legal Philosophy*, vol.23, 1981, 119-147.

Gökberk, Macit: *Felsefe Tarihi*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1996.

Göze, Ayferi: *Siyasal Düşünceler ve Yönetimler*, 14. Baskı, Beta Yayıncılık, İstanbul, 2013.

Heywood, Andrew: *Siyaset*, çev. Bekir Berat Özipek vd., Ankara, 2013.

Horkheimer, Max, Adorno, Theodor W.: *Dialectic of Enlightenment*, ed. Gunzelin Schmid Noerr, çev. Edmund Jephcott, Stanford University Press, 2002.

İrde, Mesut: “Türkçe Felsefe Sözlüklerinde Rasyonalizm Nedir?”, *Anadolu Akademi Sosyal Bilimler Dergisi*, 5.1, 2023, 117-124.

Kant, Immanuel: “Aydınlanma Nedir?” Sorusuna Yanıt (1784), Seçilmiş Yazılar, çev. Nejat Bozkurt, İstanbul, Remzi Kitabevi Yayınları, 1984.

Kuçuradi, İoanna: *İnsan Hakları: Kavramları ve Sorunları*, 2.baskı, Türkiye Felsefe Kurumu, Ankara, 2011.

Küçükali, Rıdvan/ Hasibe Akbaş: “Bir Haklılaştırma Zemini Olarak Doğal Hukuk”, *MSKU Eğitim Fakültesi Dergisi* 3.1, 2016, 64-73.

Lacombe, Olivier/ Karasan, Mehmet: “Hayat”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 2.5, 2017, 743-752.

MacCormick, Neil: “Doğal Hukuku Yeniden Ziyaret (Kitap Değerlendirmesi: John Finnis, Doğal Hukuk ve Doğal Haklar)”, çev. Şule Şahin Ceylan, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 64.3, 2015, 915-930.

Ögcem, Ergin: “Akıl-Vahiy İlişkisinde Bir Denge Filozofu (Aydınlanma Çağının Farklı Bir Yüzü Olarak John Toland)”, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 2019, 8.4: 3372-3389.

Özmen, Seda: “Orta Çağ Avrupa'sında İnsan Hakları”, *Türkiye İnsan Hakları ve Eşitlik Kurumu Akademik Dergisi* 6.10, 2023, 143-164.

Pagden, Anthony: *The Enlightenment and Why It Still Matter?*. New York: Random House Publishing Group, 2013.

Parlak, İsmet, Öztürk, Enis: “Bireyler ve Birey Olamayan Bireyler: Liberalizm ve 19. Yüzyılın Çelişkileri”, *Mülkiye Dergisi* 42.4, 2018, 565-592.

Parlak, Türkan Melis: “Galiplerin Adaleti Nürnberg ve Tokyo Askeri Ceza Mahkemeleri”, *Anadolu Bil Meslek Yüksekokulu Dergisi* 37, 2015, 137-153.

Pekel, Abdülkadir: *İnsan Haklarının Evrenselliğine Kültürel Görecilik İtirazı ve Tartışmayı Uzlaştırma Çabaları*, Adalet Yayınevi, Ankara, 2023.

Salihpaşaoğlu, Yaşar: “Mutlak Monarşiye Laik Savunma: Tevratın Canavarı Leviathan”, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 62.3, 2013, 819-854.

Salihpaşaoğlu, Yaşar: *Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi ve Yargılamada Kullandığı Yöntem, İlke ve Usuller*, Adalet Yayınevi, Ankara, 2020.

Saygılı, Abdurrahman: *Kutsallık ile Rasyonellik Sarkacında Devlet, İmaj Yayınevi, Ankara, 2014.*

Shulztiner, Doron; Carmi, Guy E.: “Human Dignity in National Constitutions: Functions, Promises and Dangers”, *The American Journal Of Comparative Law*, 62.2, 2014, 461-490.

Sunay, Reyhan: *Hukuk ve Siyaset Ekseninde İnsan Hakları*, Çizgi Kitabevi, Konya, 2013.

Şahin, Mehmet: “Nürnberg Mahkemeleri Üzerine Bir İnceleme”. *Aksaray Üniversitesi İ.İ.B.F.* 2.1, 2010, 49-61.

Şenşekerci, Erkan: “Avrupa’da Işıklar Yüzyılı ve Siyasetin Özerkleşmesi”, *Uludağ Üniv. Fen-Edebiyat Fakültesi Felsefe Dergisi*, 2005.

Tarnas, Richard: *Batı Düşüncesi Tarihi-1: Antik Yunan'dan Modern Döneme (Cilt I)*. çev. *Yusuf Kaplan*, İstanbul, Külliyat Yayınları, 2011.

Tasioulas, John, “Are Human Rights Essentially Triggers for Intervention?”, *Philosophy Compass*, 4.6, 2009, 938-950.

Türe, Fatih: “İnsan Haklarının Normatif Kökeni”, *Mugla Sıtkı Kocman University Journal of Social Sciences* 32 2014, 149-161.

Wacks, Raymond: *Hukuk Kuramını Anlamak*, çev. Fatma Süzgün Şahin Ünver, Serdar Ünver, Astana yayınları, Ankara, 2016,

Yeşilçayır, Celal: “Hugo Grotius'un Doğal Hukuk Düşüncesine Kazandırdığı Paradigmat Dönüşüm”, *FLSF Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi* 30, 2020, 241-258.

https://ansiklopedi.tubitak.gov.tr/ansiklopedi/liberalizm_siyaset_bilimi , erişim: 24.11.2023.

<https://avalon.law.yale.edu/wwii/moscow.asp> , erişim: 26.11.2023.

https://diabgm.adalet.gov.tr/Resimler/Dokuman/2622020084918zcansu_orhan.pdf, erişim: 20.06.2023.

<https://encyclopedia.usmmm.org/content/tr/article/international-military-tribunal-at-nuremberg>, erişim: 26.11.2023.

https://www.gesetze-im-internet.de/englisch_gg/englisch_gg.html#p0016, erişim: 30.01.2024.

<https://www.hellenicparliament.gr/UserFiles/f3c70a23-7696-49db-9148-f24dce6a27c8/001-156%20aggliko.pdf>, erişim: 30.01.2024.

https://inhak.adalet.gov.tr/Resimler/SayfaDokuman/2212020141836bm_01.pdf, erişim: 01.12.2023.

<https://islamansiklopedisi.org.tr/hakkaklik>, erişim: 07.06.2023.

<https://jimithekewl.com/2008/12/06/sapere-aude/>, erişim: 24.11.2023.

<https://voicesofdemocracy.umd.edu/fdr-the-four-freedoms-speech-text/> , erişim: 27.11.2023.

<https://www.etimolojiturkce.com/arama/hak>, erişim: 07.06.2023.

<https://www.hsk.gov.tr/Eklentiler/Dosyalar/9a3bfe74-cdc4-4ae4-b876-8cb1d7eeae05.pdf>, erişim: 01.12.2023.

<https://www.nisanyansozluk.com/kelime/hak>, erişim: 07.06.2023.

https://web.archive.org/web/20110531153703/http://www.supremecourt.gov.af/PDFFiles/constitution2004_english.pdf, erişim: 30.01.2024.